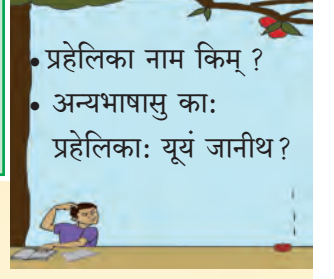

चतुर्दशः पाठः । काव्यशास्त्रविनोदः । (कण्ठस्थीकरणार्थम्)

संस्कृतभाषायां सुभाषितानां महाभाण्डारं विद्यते । कानिचन सुभाषितानि चमत्कृतिपूर्णानि । तेषाम् अर्थावबोधः न सरलः । प्रहेलिकाः, कूटप्रश्नाः समस्यापूर्तिः च एते प्रकाराः अस्माकं कृते मस्तिष्कखाद्यम् एव । सुभाषितानां रचना हास्यरसपूर्णा हृद्या च । अतः एव एते काव्यप्रकाराः वाचकानां मनः विनोदयन्ति ।

- प्रहेलिका नाम किम् ?
- अन्यभाषासु काः प्रहेलिकाः यूयं जानीथ ?

साक्षरा विपरीताश्चेद् राक्षसा एव केवलम् ।
सरसो विपरीतोऽपि सरसत्वं न मुञ्चति ॥१॥

वृक्षाग्रवासी न च पक्षिराजः
त्रिनेत्रधारी न च शूलपाणिः ।
त्वग्वस्त्रधारी न च सिद्धयोगी
जलं च बिभ्रन्न घटो न मेघः ॥२॥

तातेन कथितं पुत्र पत्रं लिख ममाज्ञया ।
न तेन लिखितं पत्रं पितुराज्ञा न लङ्घिता ॥३॥

न तस्यादिर्न तस्यान्तः यो मध्ये तस्य तिष्ठति ।
तवाप्यस्ति ममाप्यस्ति यो जानाति स पण्डितः ॥४॥

मृगमीनसज्जनानां तृणजलसन्तोषविहितवृत्तीनाम् ।
लुब्धकधीवरपिशुना निष्कारणवैरिणो जगति ॥५॥

गङ्गायाश्चञ्चलतरे वारिणि प्रतिबिम्बितम् ।
शोभते तारकायुक्तं शतचन्द्रं नभस्तलम् ॥६॥

यद्वक्त्रं मुहुरीक्षसे न धनिनां ब्रूषे न चाटून् मृषा
नैषां गर्ववचः शृणोषि न च तान् प्रत्याशया धावसि ।
काले बालतृणानि खादसि परं निद्रासि निद्रागमे
तन्मे ब्रूहि कुरङ्ग कुत्र भवता किं नाम तप्तं तपः ॥७॥

स्पष्टीकरणम्

श्लोकः १ – साक्षराः इति पदं विपरीतक्रमेण पठितं चेत् ‘राक्षसाः’ इति भवति । परं ‘सरसः’ इति पदम् यथानुक्रमं वा विपरीतक्रमेण पठितं चेत् ‘सरसः’ इत्येव भवति । अत्र कविकल्पना एवं कविकौशलं विभाति ।

श्लोकः २ – सः वृक्षस्य अग्रे वसति किन्तु पक्षिराजः गरुडः न । तस्य त्रीणि नेत्राणि सन्ति किन्तु सः शूलपाणिः शङ्करः न । सः वल्कलसदृशं वस्त्रं धारयति किन्तु सः सिद्धयोगी न । सः जलं धारयति किन्तु सः न घटः न च मेघः । अस्य उत्तरं वर्तते नारिकेलफलम् ।

श्लोकः ३ – तातेन कथितम्, “हे पुत्र, मम आज्ञया पत्रं लिख ।” तेन पुत्रेण पत्रं न लिखितम् । तथापि पितुः आज्ञा न लङ्घिता । अर्थसङ्गतिः न दृश्यते । यदि ‘न तेन’ इति एकपदं क्रियते चेत् ‘न तेन’ इति पदेन अर्थबोधः भवति । न तेन नाम नम्रस्वभावेन पुत्रेण पत्रं लिखितम् । अपि च पितुः आज्ञा न लङ्घिता ।

श्लोकः ४ - कूटप्रश्नः अयम्। अस्य उत्तरम् - तस्य आदिः न, तस्य अन्तः न, तस्य मध्ये यः तिष्ठति (तत्) तव अपि अस्ति, मम अपि अस्ति।

श्लोकः ५ - मृगाः तृणानि खादन्ति। मत्स्याः जले विहरन्ति। साधवः सन्तोषं यच्छन्ति। परम् अस्मिन् जगति लुब्धकाः मृगान्, धीवराः मत्स्यान् तथा दुष्टाः साधून् निष्कारणमेव पीडयन्ति। अत्र यथासङ्ख्य-अलङ्कारः विद्यते।

श्लोकः ६ - शतचन्द्रं नभस्तलम्। इति काचन समस्या वर्तते। आकाशे चन्द्राणां शतं कथं शक्यते? इत्येषा समस्या। समस्यापूर्तिः - गङ्गानद्याः जलं कल्लोलयुक्तं विद्यते। यदा गगने तारकाः चन्द्रमाः च विलसन्ति तदा चन्द्रमसः शतं प्रतिबिम्बानि गङ्गानद्याः जले दृश्यन्ते। तदा कविः कल्पनां करोति, 'नभः शतचन्द्रम्' इव दृश्यते।

श्लोकः ७ - हे कुरङ्ग, यत् त्वं धनिकानां वक्त्रं मुहुः न ईक्षसे, मृषा चादून् न ब्रूषे, एषां गर्ववचः न शृणोषि, प्रत्याशया च तान् प्रति न धावसि। काले बालतृणानि खादसि परं निद्रागमे निद्रासि। तत् मे ब्रूहि, भवता किं नाम तपः तप्तम्? एषा कुरङ्गान्योक्तिः वर्तते। सज्जनान् उद्दिश्य एषा अन्योक्तिः।

भाषाभ्यासः

श्लोकः १

१. एकवाक्येन उत्तरत।

- अ) विपर्ययः कस्मिन् शब्दे दृश्यते ?
 आ) विपर्ययः कस्मिन् शब्दे न दृश्यते ?
 इ) मानवाः कीदृशाः भवेयुः ?
 ई) मानवाः कीदृशाः न भवेयुः ?

२. कोष्ठकं पूरयत।

साक्षरः मनुजः	सरसः मनुजः
---	---

(सरसत्वम्, राक्षसत्वम्, विपरीतत्वम्)

३. समानार्थकशब्दं लिखत। राक्षसः, सरसः

४. सन्धिविग्रहं कुरुत।

अ) विपरीतोऽपि = आ) विपरीताश्चेत् =

श्लोकः २.

१. एकवाक्येन उत्तरत।

- अ) वृक्षाग्रवासी कः ? आ) कः पक्षिराजः ?
 इ) कः त्रिनेत्रधारी ? ई) कः शूलपाणिः ?
 उ) कः जलं बिभर्ति ? ऊ) कः त्वग्बस्त्रं धारयति ?

२. शब्दसमूहस्य कृते एकं संक्षेपशब्दं लिखत।

- अ) यः वृक्षस्य अग्रभागे निवसति -
 आ) पक्षिणां राजा -
 इ) यस्य त्रीणि नेत्राणि -
 ई) शूलं पाणौ यस्य सः -
 उ) यः त्वग्बस्त्रं धारयति -

३. योग्यं पर्यायं चिनुत -

- अ) पक्षिराजः वृक्षाग्रे (वसति/न वसति)।
 आ) घटः त्रीणि नेत्राणि (धारयति/न धारयति)।
 इ) शूलपाणिः जलं (बिभर्ति / न बिभर्ति)।
 ई) नारिकेलं त्वग्बस्त्रं (धारयति/न धारयति)।

४. समानार्थकशब्दयुग्मं चिनुत लिखत च।

पक्षिराजः, शूलपाणिः, जलम्, मेघः, शङ्करः, वृक्षः, सिद्धयोगी, गरुडः, तरुः, तोयम्, जलदः, तपस्वी।

श्लोकः ३.

१. कः कं वदति? 'पत्रं लिख।'।

२. एकवाक्येन उत्तरत।

- अ) केन आज्ञा दत्ता? आ) केन आज्ञा न लङ्घिता।
 इ) पत्रं केन लिखितम्?

३. विशेषण-विशेष्य-अन्वितिं पूरयत।

विशेषणम्	विशेष्यम्
_____	पुत्रः
लिखितम्	_____

४. सन्धिविग्रहं कुरुत। ममाज्ञया, पितुराज्ञा

५. श्लोकात् 'क्त' प्रत्ययान्तररूपाणि (क.भू.धा.वि.) चिनुत लिखत च।

श्लोकः ४.

१. क्रमानुसारं रचयत।

अ) त्रि-अक्षरयुक्ते शब्दे 'य' मध्ये तिष्ठति।

आ) शब्दस्य आरम्भे 'न' विद्यते ।

इ) शब्दस्य अन्ते अपि 'न' विद्यते ।

२. प्राप्तम् उत्तरम् -

३. सन्धिं कुरुत ।

अ) तस्य + आदि: (अ + आ) _____

आ) तस्य + अन्त: (अ + अ) _____

इ) तव + अपि (अ + अ) _____

ई) अपि + अस्ति (इ + अ) _____

४. श्लोकात् षष्ठ्यन्तपदानि चिनुत लिखत च ।

श्लोकः ५.

१. तालिकापूर्तिं कुरुत ।

	तृणवृत्ते:		वैरी	भवति
	जलवृत्ते:		वैरी	भवति
	सन्तोषवृत्ते:		वैरी	भवति

मञ्जूषा - (सज्जनस्य, धीवरः, लुब्धकः, मृगस्य, मीनस्य, पिशुनः)

२. अधोदत्तवाक्यानि श्लोकस्थ-समानार्थक-शब्दैः पुनः लिखत ।

अ) हरिणः शष्पाणि भक्षयति तथापि व्याधः तस्य शत्रुः भवति ।

आ) मत्स्यः जलं पिबति तथापि धीवरः तस्य रिपुः भवति ।

इ) सत्पुरुषः निःस्पृहः वर्तते तथापि दुर्जनः तस्य अरिः भवति ।

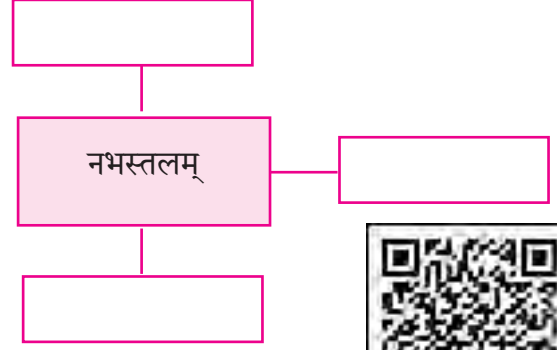
श्लोकः ६.

१. एकवाक्येन उत्तरत ।

अ) कस्याः नद्याः वर्णनं सुभाषिते वर्तते ?

आ) शतचन्द्रं नभस्तलं कुत्र शोभते ?

२. विशेषणैः जालरेखाचित्रं पूरयत ।

३. विशेषणं लिखत ।

१) _____ वारिणि ।

२) _____ नभस्तलम् ।

४. गङ्गा इति शब्दस्य अमरपङ्क्तिं लिखत ।

श्लोकः ७.

१. रिक्तस्थानं पूरयत ।

अ) त्वं धनिनां _____ मुहुः न ईक्षसे ।

आ) त्वं मृषा चाटून् न _____ ।

इ) त्वं एषां _____ न शृणोषि ।

ई) त्वं तान् प्रति _____ न धावसि ।

उ) त्वं काले बालतृणानि _____ ।

ऊ) त्वं _____ निद्रासि ।

ऋ) हे कुरङ्ग, तद् _____ ब्रूहि ।

ॠ) भवता किं नाम तपः _____ ।

२. प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

अ) त्वं धनिनां वक्त्रं मुहुः न ईक्षसे ।

आ) त्वं निद्रागमे निद्रासि ।

३. समानार्थकशब्दं चिनुत लिखत च ।

वदनम्, असत्यम्, शष्पम्, स्वापः, मृगः, पश्यसि

४. श्लोकात् षष्ठ्यन्तपदे चिनुत लिखत च ।

यदि -- तर्हि क्रीडा - (गणकार्यं करणीयम् ।)

एकेन गणेन 'यदि' उपयुज्य एकैकं वाक्यं लेखनीयम् । अन्येन गणेन 'तर्हि' इति पदं योजयित्वा एकैकं वाक्यं लेखनीयम् । 'यदि' चिटिकाः पृथक् स्थापयितव्याः । 'तर्हि' चिटिकाः पृथक् स्थापयितव्याः । शिक्षकेण काऽपि एका 'यदि' चिटिका पठितव्या । अनन्तरं 'तर्हि' चिटिका पठितव्या । यद् वाक्यं तस्मात् प्राप्यते तद् अर्थपूर्णं भवेत् वा न इति न द्रष्टव्यं केवलं हसितव्यम् ।

यथा - यदि अहं भिषग्वरा भविष्यामि तर्हि पशवः नर्तिष्यन्ति । 😊 😊 😊